

Батырханова Ж.¹, Ақылбекова Ж.², Сырлыбаев Қ.²

¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: zhazira.batyrkhanova79@gmail.com

²1 курс магистранттары, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: krik1981@mail.ru

ГРАФИКАЛЫҚ ӨНЕР ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУ САТЫЛАРЫ

Бұл мақалада графикалық өнер мен оның түрлері, адамзаттың алғашқы қауымдастығы уақытынан басталған тарихы, Қазақстан территориясындағы графикалық бейнелеу өнеріне қатысты теориялық тұжырымдарға талдап, сараптау жүргізілді. Тарихқа шолу жасау арқылы графиканың қай ғасырдан бастау алып, дамығандығына зерттеу жүргізіп, түрлі техникалармен танысып, саралау мақсат етілген. Демек, графика өнері каллиграфиямен, жазбамен тығыз байланысты. Он тоғызыншы ғасырға дейін графика мен сурет түсініктері қатаң ажыратылып қаралды. Графика деп тек баспа техникасымен салынатындарды атаса, суретке – қолмен салынатын жұмыстарды: нобайды, нұсқа, тағы да басқалары жатқызады.

Мақалада ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейінгі қолданбалы графика даму заңдары қарастырылады. Адам өміріндегі сызбалар, эскиздер мен суреттердің мағынасы, адамзаттың дамуындағы рөлі қарастырылады. Тарихи дәуірден бүгінгі күнге дейінгі графиктерді дамыту талданады. Әдетте, графикалық сурет қағазға салынады және оны жасау үшін суретші қарапайым құралдарды пайдалана алады – қарындаш немесе қалам. Басқа жағдайларда, ол өз шығармаларын жасау үшін кешенді құралдарды пайдаланады: баспа станогы, литографиялық тастар, линолеум немесе ағаш және тағы басқалар. Графиканың көп ғасырлық тарихы бар. Батыс Еуропаның Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрандт, орыс халқының Орест Кипренский, Карл Брюллов, Василий Перов, Илья Репин сынды суретшілері өздерінің графикалық туындылары арқылы әлемдік бейнелеу өнері қорын байытты. Қазақстандағы графикалық суреттердің ежелгі (палеолит дәуірі) үлгілеріне Балқаш, Түркістан, Маңғыстау, т.б. жерлерде жартастарға салынған суреттер жатады. Қазіргі заманғы қазақ бейнелеу өнеріндегі графика 1930-50 жылдары аралығында қалыптасты.

Түйін сөздер: жартастардағы графика, графикалық қабылдау, петроглифтер, графикалық жұмыстар, графика.

Batyrkhanova Zh.¹, Akylbekova Zh.², Syrlybayes K.²

¹senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhazira.batyrkhanova79@gmail.com

²Master's degree, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: krik1981@mail.ru

The History of Graphic Art and the Stages of its Development

This article analyzes the theoretical concepts of graphic art and its types, the history of early human unification, graphic art on the territory of Kazakhstan. Throughout the history of the survey, it is aimed at studying the appearance of graphics, studying and familiarizing with its various methods. Therefore, artistic graphics are closely related to calligraphy and writing. By the nineteenth century, the concepts of graphic and pattern were strictly differentiated. Graphics can be drawings of typographical origin, and drawing images of handwork: sketches, options and much more.

The article deals with the laws of development of applied graphics from ancient prehistoric times to the present day. You can see the meaning of drawings, sketches and drawings in a person's life, the role they played in the development of humanity. The development of graphics from prehistoric times to the present is analyzed. Drawing is the basis of all types of graphics and visual arts, in general. Typically, a graphic image is performed on a sheet of paper, and to create it the artist can use rather simple means – a pencil or a ballpoint pen. In other cases, he uses complex tools for creating his works: a print-

ing press, lithographic stones, lashes for linoleum or wood, and much more. Graphics has a long history. Artists from Western Europe, such as Leonardo da Vinci, Michelangelo, Rembrandt, Orest Kiprensky, Karl Bryulekov, Vasily Perov, Ilya Repin, enrich the world of fine art with their graphic works. Graphic illustrations of the ancient (Paleolithic) era in Kazakhstan include Balkhash, Turkestan, Mangistau, and others. There are also rock paintings on the ground. Modern Kazakh graphic art was formed between 1930 and 50 years.

Key words: rock graphics, graphic perception, petroglyphs, graphic works, graphics.

Батырханова Ж.¹, Ақылбекова Ж.², Сырлыбаев Қ.²

¹старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан. г. Алматы, e-mail: zhazira.batyrkhanova79@gmail.com,

²магистрант 1-го курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан. г. Алматы, e-mail:krik1981@mail.ru

История графического искусства и этапы его развития

В статье анализируются теоретические концепции графического искусства и его виды, история ранних форм графики на территории Казахстана. На протяжении всей истории развития человечества художественная графика была тесно связана с каллиграфией и письмом. К девятнадцатому веку концепции графики и рисунка были строго дифференцированы. Графикой можно считать рисунки типографического происхождения, а рисунком – изображения ручной работы: эскизы, варианты и многое другое. В статье рассматриваются закономерности развития прикладной графики от древних доисторических времен до наших дней. Просматривается значение рисунков, эскизов и чертежей в жизни человека, роль, которую они играли в становлении человечества.

По мнению авторов, рисунок является основой всех видов графики и изобразительного искусства, в целом. Обычно графическое изображение выполняется на листе бумаги, и для его создания художнику бывает достаточно простых средств – карандаша или шариковой ручки. В иных случаях он использует для создания своих произведений сложные приспособления: печатный станок, литографские камни, штихели для линолеума или дерева и многое другое. Графика имеет долгую историю. Художники из Западной Европы, такие как Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрандт, Орест Кипренский, Карл Брюллов, Василий Перов, Илья Репин, обогащают мир изобразительного искусства своими графическими работами.

Графические иллюстрации древней (палеолитической) эпохи в Казахстане включают Балхаш, Туркестан, Мангистау и другие. Есть также наскальные рисунки на земле. Современное казахское графическое искусство формировалось между 30 и 50 годами XIX столетия.

Ключевые слова: наскальная графика, графическое восприятие, петроглифы, графические работы, графика.

Кіріспе

Графикалық дизайн қазіргі әлемнің маңызды бөлігі болып табылады, онсыз өмірді елестету қиын. Онсыз бізде кей нәрселер бізде ешқашан болмас та еді: дегенмен де, тас құралдардан цифрлы планшеттерге дейінгі аралық ұзақ жол болды. Қысқаша айтқанда, графикалық дизайн тарихы – бүкіл адам өмірін қамтитын және қазіргі заманғы графикалық дизайнерлерді жаңаша шабыттандыруға және хабар беруге қабілетті.

Біріншіден, бұл саланың қайда, неге және қалай пайда болғанын біліп, дизайнерлер тарихтағы орны туралы түсінуге көмектеседі. Практикалық тұрғыдан алғанда, стилистикалық үрдістер циклдік болып табылады және өткенді зерделеу қазіргі уақытта кейбір инновациялық идеяларды шабыттандырады. Сондықтан біз бүгінгі таңда білетін салада индустриализациялық тарих дизайнының түп тамырын зерттеу үшін

бізге қосылыңыз. Егер сіз бақытты болсаңыз, онда жолды өзіңіз қалдыра аласыз.

Графика – бүгінгі күнге дейін барлық графикалық өнердің көне нысаны. Алғашқы графикалық жұмыстар адамзат қоғамының дамуының ең ерте кезеңдерінде ежелгі адам үңгірлер мен үңгірлер қабырғаларына, сүйек тақталарында сурет салған кезде пайда болды. Тек қана оқиғалар мен қоршаған әлемді ғана емес, сонымен қатар, адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет еткен алғашқы суреттерін салған кезде, алғашқы адам графика өнерінің негізін қалады. Осылайша, суреттердің көмегімен адамдар сол күндерде өз ойларын білдірді.

Алғашқы өнер байырғы коммуналдық жүйе кезеңінде пайда болды және шамамен 60 мың жыл бұрын деп есептеледі. Тарихи тұрғыдан алғанда, өнер Антарктиканы қоспағанда, барлық құрлықтарды қамтиды және адамзат қалыптасуының барлық кезеңдеріне тиесілі,

қоғамның дамуымен бірге жүретін фактор болып табылады. Жартастар мен үңгірлерде салынған графикалар адамдардың айналасындағы әлем туралы идеяларын көрсетіп, олардың дағдылары мен білімін жеткізу құралына айналды, яғни олардың әлеуметтік және еңбек қызметінде маңызды рөл атқарды.

Мұндай графикалық туындылар туралы алғашқы деректері XIX ғасырдың ортасына тура келеді және Солтүстік Еуропа, Солтүстік Африка және Сахара жерлерін олардың отанын деп атауға болады. Мұндай тарихи көне туындылар туралы алғашқы хабарларды саяхатшылар мен әскери адамдар ашқан. Мәселен, 1850 жылы Фесқан қаласында Г.Барте бұл аймақта бұрыннан мекен етпейтін көптеген ірі жануарлардың суреттері бейнеленген жартастарды байқаған. Кескіннің ерекшелігі – оның 5 метрге дейін созылғандығы әрі жануарлардың шынайы бейнелеріне ұқсас болуы. Сондай-ақ, кішірек өлшемдегі суреттер де табылды. Бұл ескерткіштердің жасын анықтау қиын, өйткені ол мыңдаған жылдармен есептеледі. Петроглифтер ежелгі өнердің шыңы саналады. Олар үлкен шеберлікпен жасалынған және дәстүрлі бейнелеудің айқын стилін жеткізеді.

Жартастық өнер ерте уақыттан бері үнемі адамның серіктесі болды. Мұндай суреттерде көне адамдар барлық маңызды өмірлік оқиғаларды, өмірді, аңдарды, жануарларды, ежелгі рәсімдерді бейнелеген. Бастапқыда бұл суреттер сикыр ерекшеліктерінің біріне жатқызылды, өйткені, суреттер, құпиялылықтарын арттыра түсетін үңгірлердің қараңғы бұрыштарында қашалған.

Қабырғалық фигураларды бейнеленген кезде алғашқы адамдар қандай мақсатқа ұмтылған? Мақсат бірнешеу болуы мүмкін: тәжірибе беруден, үй шаруашылығының маңыздылығынан бастап, өздерінің ішкі қажеттіліктерін қанағаттандыру, құндылықтары мен тәжірибелерін материалдандыруға дейін барады. Осылайша, біз жартастар суреттерінің маңыздылығы туралы және осы жұмыстардың эволюция алдындағы адамның өміріне үлкен әсер етуі туралы қорытынды жасай аламыз.

Мыңдаған жылдар өтті, ғылым мен техниканың көптеген жетістіктері артып, сызбаларға, эскиздер мен суреттерге деген көзқарас өзгерді. Графика тарихында өз дәуірінен бұрын болған адамдар көптеп болғанымен, біз Леонардо да Винчиді атамай қоя алмаймыз – италяндық суретші және ғалым. Оның шеберлігіне және ғалым ретінде жасаған жұмыстарына баға жетпейді. Оның күнделіктеріндегі 6000-ға жуық бетте салынған сызулар мен суреттердің

өзі – өнер туындысы. өзінің замандастарының жүздеген жылдар бойы, оның барлық сызбалары мен модельдері қолданыста. Ең танымал өнертабыстарының арасында велосипедтерде қолданылатын тізбекті механизмдер, вагондарда, түрлі машиналарда, жауынгерлік машиналарда, музыкалық аспаптарда, кептіргіштерде, парашют, ұшатын машиналарда, машиналарда, жарнама шоуларында және тағы басқаларда пайдаланылатын белдік дискілері туралы зерттеу жұмысы бар. Ғалымның графикалық жұмыстары адам қызметінің көптеген бағыттарын қамтиды. Ұлы шебердің заманынан бері графикалық қабылдау қалай дамып келеді? Соңғы 500 жылдағы оның барлық өнер туындылары іс жүзіне асырылып, бүгінгі күнге дейін ғалымдар данышпанның қолжазбаларын мұқият зерттеді.

Негізгі бөлім

Графика, ең алдымен, виртуоздық және көпфункционалды бейнелеу өнерінің түрі болып табылады. Оның даму тарихы петроглифтердің байырғы пішіндерінен шығыс каллиграфияның ең жақсы шеберлігіне дейінгі көркем ойлауды ғана емес, сондай-ақ туынды авторы және көрерменнің талғампаз және күрделі ойлау мен қабылдау өнімі үшін қажеттілігінің арта түсетінін көрсетеді. Әдетте өнерде шектеулер де болады, шектеу кейде шығармашылық мүмкіндіктің кеңеюінде оң әсерін тигізеді, ол туынды жасаушыны күтпеген, зерттелмеген, әлдеқайда нақты және әлемді танудың аса күрделі құралдарын іздеуге мәжбүр етеді.

Осылайша, графикалық сызбалар қайта туу кезеңінде өз құнын жоғарылатты және әлемнің ғылыми біліміне ұмтылу үшін Ренессанс титандарының күш-жігері арқасында соңында жеке өнер түріне айналды. Сурет – графика және бейнелеу өнерінің барлық түрлерінің негізі. әдетте, графикалық сурет қағазға салынады және оны жасау үшін суретші қарапайым құралдарды пайдалана алады – қарындаш немесе қалам. (Бернал Дж., 1956) Басқа жағдайларда, ол өз шығармаларын жасау үшін кешенді құралдарды пайдаланады: баспа станогы, литографиялық тастар, линолеум немесе ағаш және тағы басқалар.

Бастапқыда «графика» термині тек жазу және каллиграфияға қатысты, кітап баспасының дамуына тікелей байланысты қолданылған. Шрифттерден бас тартып, графика бірте-бірте кітаптарды жобалау, оның ішінде иллюстрацияларға қатысты көлемді бағытта айналды. Графиканың бұл бөліміне көптеген атақты есімдердің қатысы бар: Альбрехт Дюрер мен Пол

Густав Доре, Иван Билибин және француздық сюрреализм музасы Леонора Фини. XIX және XX ғасырларда кітап графикасы Ресейде кең тарай бастады. Оның көркемдік қана емес, эстетикалық тұжырымдамасы да өзгереді.

Графиканың тәуелсіз бағыттарының бірі ретінде плакат ерекшеленеді. Ол, әдетте, уақыт ағымындағы оқиғалар, соның ішінде конкурстар, концерттер мен көрмелерге қатысты шығаралады. Постерлердің негізгі түрлері арасында саяси, спорттық, экологиялық, жарнамалық, сатиралық, білім беру, театрлық және басқа да ойын-сауықтық түрлері бар. Бұл XIX ғасырда қалыптасқан салыстырмалы түрде коммерциялық және театрлық жарнама негізінде туындаған графиканың жаңа саласы, (J. Shere және A. Toulouse-Lautrec плакаттары) және саяси агитацияның мақсаттарында да пайдаланыла бастады (В.В.Маяковский, Д.С. Моор, А.С. Дейнека КСРО-да және П. Третьковский – Польшада).

Эффективтілік, әртүрлілік және мәнерлілік графиканы бейнелі, демократиялы және бейнелеу өнерінің ең танымал түрі ретінде көрсетеді. Франциско де Гойя өз жұмыстарында және саяси карикатура шебері Оноре Домье өзінің литографиялық жұмыстарында графиканы идеологиялық қару ретінде бекерден қолданған жоқ. Кеңестік плакаттар ішінде де шынайы үздік туындылар аз емес. Мысалы, Кеңестік Ресейде дәл осы жанрдың негізін қалаушысы Дмитрий Моордың жұмыстары (Миронова, 2015).

Кеңестік Ресейде графикалық жұмыстар цензурадан шығудың тәсілі болды, өйткені көптеген жағдайларда олар суретшіге тапсырыстағы бояу кенептерімен жұмыс істеуге дайындық материалы ретінде қызмет етті. Суретшілер өздерінің көптеген радикалды және еркін идеяларын дәптер мен альбом парақшаларында қарындашпен, сиямен салып, кейде ол ойлар сол күйі қалып қоятын. Ал қазір толыққанды өнер туындылары болғандықтан, бұл графикалық эскиздер орыс өнеріндегі кеңестік дәуірдің күрделі тарихи процестердің куәгері ғана емес, сонымен қатар, қандай да бір суретшінің бейресми жұмысы туралы өзіндік әңгімелері. Бұл Евсей Решин, Инна Мединкова, Наталья Орлова, Евгений Расторгуев, Тамара Гусева және сол уақыттағы басқа суретшілер шығармаларынан тамаша көрініс табады.

Адам өмірінің барлық салаларын қамтитын заманауи графика күрделі компьютерлік графика түрінде жаңа салаларды және өндірістік графиканың қарқынды дамуына әсер етті. Қазір-

гі заманғы өндірістік графика жұмыстарында әртүрлі салынған (негізінен символдық) және фотографиялық кескіндер, түс және басып шығару шешімдері, шрифт, ою-өрнектер де маңызды рөл атқарады. Графикалық өнердің бұл түрі көне заманнан бері белгілі брендтер мен сауда белгілерінен пайда болды. Тауар-ақша қатынастарын дамыту процесінде өндіріс пен нарыққа бағынатын көркемдік қызметтің ерекше саласы ретінде қалыптасып, XIX ғасырдың аяғында пайда болды, жарнамалық және қаптама дизайнына маманданған кәсіби суретшілер топтары қалыптасты.

XXI ғасырдың тұтыну атмосферасы оптикалық иллюзияны құруға бағытталған, қиялдың, сиқырлы және графикалық өнер саласының қарқынды дамуына кедергі болмайды. Әлем шындықтың бұлыңғыр бейнесіне жақындады, ал суретші кеңестіктің шекарасынан тыс көпөлшемділікке талпынуда.

Көріп отырғанымыздай, ғылым мен графиканың дамуы тығыз байланысты және кез-келген өнертабыста оның сызбалары мен эскиздері кіреді. Бірақ ғылым орнында тұрмайды, алға қарай жылжиды, әлдеқайда шынайы емес ойларды жүзеге асырады. Өткен ғасырдың ғылыми жаңалықтарысыз біз өмірімізді елестете алмаймыз, ең заманауи роботтармен енді ешкімді таң қалдыра алмаймыз. Бірақ кез-келген дамудың қажетті бөлігі болып табылатын техникалық сызбалар, эскиздерсіз заманауи технологиялардың дамуы мүмкін емес.

Жүздеген, миллиондаған жылдарда графика осындай қозғалысқа жетті. Оның адам өміріндегі рөлі еш төмендетілмеген, қарапайым адамның жұмысының барлық бағыттарын қамтиды. Графикалық жұмыстардың күрделілігі өзгерді, олар бұрынғыға қарағанда кең таралған және қолжетімді болып табылады. Ол адам жұмысын жеңілдетеді және кез келген механизмнің жұмысын түсіндіреді.

Адам өміріндегі графиканың рөлін бағалау қиын. Өйткені, жастайынан бастап, балалар сурет салуды жақсы көреді, олар қоршаған әлемді, өз көңіл-күйін және басқа адамдарды өз көзқарастарымен, графикалық түрде жеткізеді. Суреттер мен графикалар жеке тұлғаның дамуына көмектеседі.

Сурет өнердің барлық түрлерінің және графикалық тілдің негізі болып табылады. Айналамыздағы кеңестіктік объектілерін түсіну және дұрыс бейнелеу үшін ой формаларының қалыптасу заңдылықтарын, перспективаларын, әрі, проекцияны білу қажет. Біздің ойымыздың,

біздің қабылдауымыздың және өмірлік белсенділіктің кез-келген өсуі, күнделікті жұмыс сызбаларында көрініс табады.

XX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басындағы Еуразия құрлығының аумағындағы әлеуметтік-мәдени жарылыс әлеуметтік даму дағдарысының белгісі еді. Сонымен бірге ол идеология мен дүниетанымның дамуына айтарлықтай әсер етті. Бұл құбылыстың оң нәтижесі – мәдениеттің пайда болуының мәні мен сана мәні ретінде түсіну. «Орталық Азия имиджі Шығыс пен Батыс арасындағы диалогының, қалыптасқан құндылықтарды қайта бағалаудың бірегей көзі ретінде ашылды, оған деген сұраныс көптеген ғасырлар бойы болмады» (Алексеев, 1990). Орталық Азия өркениетінің тарихы ЮНЕСКО жобасында (1987 жылғы 20 С/4/1.2/1 қарары) көрсетілген. Көптомдық басылымды дайындауға 20 елден 200-ден астам ғалым, соның ішінде Қазақстаннан – К.Байпаков, Б.Құмеков, Н.Масанов, К.Нұрпейіс және А.Әуезхан қатысты. Орта Азияның өркениеттер тарихының жеті томы кең көлемді геосаяси кеңістікті: бұрынғы кеңестік республикалардың (Қазақстан, Қырғызстан, өзбекстан, Тәжікстан және Түрікменстан), оңтүстік-шығыс Ресейдің, Иранның, Ауғанстанның, Пәкістанның, шығыс бөлігінің, батыс Қытайдың және Моңғолияның шығыс бөлігін сипаттайды (Миронова, 2015).

«Шығыс-Батыс» диалогы контекстінде біздің зерттеуге Орталық Азияның рөлі, Орталық Қазақстандағы көшпелі өркениет, мәдениет пен өнердегі әлемдік байланыстарды тереңдету үшін маңызды. Зерттеушілер көшпелі өмір салты ойлаудың нақты динамикасын тудырғандығын айтады. Егер «батыс» ойлау жүйесінде адам өзін әлемнің үстінде деп санаса, ал «шығысында» ол өзін әлемге бағындырады, онда «көшпелілер өркениеті», «көшпелі ойлау» адамға табиғатпен теңестіреді, дүниеге көзқарастың экологиялығын көрсетеді (Алексеев, 1990).

Автор ежелгі көшпенді сананың кеңістіктік және символикалық ойлауын атап өткен. Көшпелі өмір салтында жазбаша ауызша дерек көздері болмаған, керісінше, символдар, ою-өрнектер және графикалық белгілер ақпараттық маңызға ие болды әрі графикалық өнер мен каллиграфияның дамуына үлкен ықпал етті. Әлемдік мәдениет пен Орталық Азия аймағындағы графикалық өнердің пайда болуы мен дамуында өздерінің тарихи тамырлары, ортақ факторлары мен айырмашылықтары бар.

Қазақстанның шекарасы, Ұлы Жібек жолында Батыс пен Шығысты байланыстыруы

графикалық өнердің және көркем мәдениеттің дамуына жол ашты. Бұл әсіресе типографиялық және декоративті өнерге қатысты. Қазақстандағы графикалық өнердің шығу тегі мен оның стилистикалық сәйкестігін зерттеу жаңа ақпараттық технологияларды қолдану контекстінде көркемдік дизайн бойынша шығармашылық әдістерді түсіну мен дамытудың маңызды факторы болып табылады. Қазақстан, осылайша, өзіндік даму жолын салды (Асылханов, 2002). Қазақстанның көркемдік мәдениеті мен графикалық өнерінің негізгі ерекшеліктері Ұлы Дала көшпенділер өркениетінің өзара транзит елдер мәдениетін байыту, көркем құндылықтарды мәдениетаралық интеграциялау диалогында және эстетикалық әлеует негізінде қалыптасты. «Қазақстанның синтетикалық мәдениеті Батыс Еуропаның, Шығыс Азия аймақтарының қарама-қайшы мәдени ағымдарының арқасында пайда болған мәдени кеңістік деп санайды» (Буряков, 1994).

Ортаазиялық мәдениет зерттеушілерінің айтуынша, ерте орта ғасырларда осы өңірдегі өнер Бактриан-Согдиандық мәдени қабатқа негізделген ежелгі мұра саналады, және де ол жергілікті ежелгі дәстүр негізінде құрылды. Ғалымдар графикалық өнер, визуалды мәдениеттің континентаралық сауда-саттықтың негізгі бағыттары мен дипломатиялық бағыттармен өзара байланысын, сонымен бірге мигранттардың, ғалымдар мен ойшылдардың көшуін де атап өтті. Орталық Азиядағы қалалар мен ауылдардың жазбаша көздері мен материалдық мәдениетінде олардың қызметі туралы үзінді ақпарат сақталған. Әрине, іргелі рөлді VIII-VII ғасырларда Қазақстан, Жетісу мен Сібірдің көшпелі дала аймақтарында жұмыс жасаған Ұлы Жібек жолы ойнады. (Ивицкий, 1994).

Осылайша, Шығыс пен Батыстың арасындағы түрлі қарым-қатынас формалары бар екені анықталды. Ғасырлар бойы сауда-саттық қана емес, сонымен қатар, мәдениет пен өнер диалогының да бастауы Жібек жолы болды. Орталық, Батыс Азия халықтарын Батыспен және Шығыс Еуропа елдерімен байланыстырды. Ғалымдар, діни қызметкерлер, ақындар, ойшылдар керуенмен бәрге саяхаттаған. XX ғасырдың басына дейін жұмыс істеген Жібек жолы мәдениет, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптармен алмасуда үлкен ықпал етті. М.Әуезов Ұлы Жібек жолының өркениеттік маңыздылығын еуразиялық мәдениетті дамытудағы рөлі ретінде атап өтті. Ол Қазақстанның мәдениеті мен өнерінің дамуына айрықша мәнін түсіндіруге тырысқан: «Ұлы Жібек Жолының басты қағидасы, өз принциптері бар: төзімділік,

басқаны көре білу, рухани сөздің байлығы. Мұның барлығы шынайы адамның өзіндік байытуы, өзара әсер етуі себебінен болды» (Әуезова, 2001).

Ұлы Жібек жолы Месопотамия мен Бабыл, Ежелгі Египет, Ежелгі Греция мен Рим, Араб Шығыстары, Батыс Азия, Қытай және Үндістан туралы білім беру арнасына айналды. Ежелгі грек және рим ғалымдарының көптеген шығармалары жоғалып кеткен кезде, араб тіліндегі аудармалары оларды сақтауға және білімді таратуға көмектесті. Осылайша, араб дереккөздері Орталық Азия мен Қазақстанның аумағында, Еуразия аймағында және Батыста математика және әдебиет, графикалық өнер және көркем мәдениетті дамытуға өз үлесін қосты. Бұған әйгілі итальяндық математик Леонардо Пизанскийдің (1170-1228) мәлімдемесі дәлел.

Араб тілін геометрия және математика пәндері бойынша оқып үйреніп, ол араб тіліндегі даналықтың «латын тектестер» үшін де маңыздылығын атап өтті (Бородин, 1979). Азия Еуропа сияқты орта ғасырларда мұндай мәдениеттің құлдырауына ұшырамады. Шығыс Ренессанс «жарқын мәдени жалын» болды. Дегенмен, белгілі бір діни факторлардың болуынан, гуманитарлық білім басымдыққа ие болды: математика, медицина, поэзия, архитектура, декоративті қағаз, шрифттік графика және каллиграфия. Ю. Ловоровтың айтуынша, «иероглифтік жазу, эмоциялар мен сезімдерден гөрі, әлемнің бейнелеу және дискретті қабылдауына және ақпараттың қарапайым аударылуына ықпал етеді». Сонымен қатар, ол «Азиялықтар – көзқарас халқы» деп, каллиграфияны «рух геометриясы» деген құмарлық деп қорытындылайды (Говоров, 2014).

Каллиграфия мен оюдың ерекшелігі Қазақстанның сәулет құрылымдары мен қолжазбаларында көрініс тапты. Олардың көпшілігіне эпиграфиялық бейнелер тән, кейбіреулері ағаш және тас бағаналарды (мысалы, Сайрам бағаналары), белдіктердің ішкі және сыртқы жағындағы ою-өрнектерді іс жүзінде ығыстырып жіберді. Г.П. Матвиевская Ташкент, Самарқанд, Орынбор және Қазан қалаларындағы мұражайлар мен мұрағаттардың ортағасырлық қолжазбаларын талдай келе, графикалық өнердің жоғары деңгейімен орындалғандығы туралы ойын білдірген (Матвиевская, 1972). Қазақ халқының түпнұсқалық ауыз әдебиеті, суырып салма ақындары, аңыздары мен ертегілері сәндік туындыларының романдары, ритмі мен түсінде көрініс тапты. Қазақтың үйі – киіз үйі, былғары, жүн, қамыс, ағаш және металдан жасалған сән-

дік әшекейлермен жасалды. Дөңгелек пішіндер басым. Ою-өрнектің мазмұны қоршаған табиғаттан алынады: жануарлардың мүйіздері, гүлдер, өсімдік жапырақтары және басқа да органикалық нысандар. Осыған сүйене отырып, Қазақстанның бейнелеу өнері мен мәдениетін қалыптастыруға ықпал еткен Орталық Азиядағы визуалды мәдениеттің табиғи дамуы туралы қорытынды жасауға болады.

Графикалық өнімді дамытудың маңызды компоненті – көркемдік білім. Білім беруді мәдениеттің бір бөлігі ретінде түсіну білім беру жүйесін реформалау мәселесі мен этномәдени дамудағы қазіргі үрдістер арасындағы өзара байланысты анықтайды. Көркемдік-графикалық білім беру жүйесін реформалау процесі заманауи мәдениеттің маңызды мәселесі болып табылады, себебі графикалық өнер байланыс пен адамның қоршаған ортасын ұйымдастыру қатынасы болып саналады. Көзге көрінетін және қоршаған ортаға зиян тигізбейтін жағдайларды қамтамасыз етуде ерекше орынға ие. Графикалық нысандар адамға өмір бойы әсер етеді, олар әр ұлттың тән ерекшеліктері бар тасымалдаушылар. Бұл графиканы «этномаркер» деп белгілеуге мүмкіндік береді.

«Этникалық маркер» терминін Р.А. Шермерхорн өз жұмысында қолданды. Қазіргі уақытта этномәдениеттану саласындағы ғылыми еңбектері ең толыққанды және теориялық тұрғыдан тексерілген болып саналады. Р.А. Шермерхорн үлкен қауымдастықтан ерекшеленетін ұжым атты этникалық топтың ерекшеліктеріне анықтама береді: «оның өкілдерінің шынайы тарихи өткені бар, әрі олар үшін этникалық маркерлердің рөлін атқаратын бірнеше символдық элементтері бар. Мұндай маркер ретінде қоғамдағы қарым-қатынас нормалары, діни байланыс, кеңістікте орналасуы және оны қабылдау, лингвистикалық сипаттамалар, тайпалық құрам, азаматтық, фенотиптік белгілер немесе жоғарыда аталған заттардың комбинациялары мысал болуы мүмкін. Ең қажетті қосымша – бұл топ мүшелері санасының ортақтығы» (Майничева, 2004).

Осылайша, графикалық өнердің этникалық сипаттамаларын ескере отырып, көркемдік білім беруде реформалау мәселелерін дамыту қажеттілігі анықталды. Халықтардың ұлттық мәдениетті жандандыруға, «этномаркерлерді» іздестіруге ұмтылуының ұлғаюына байланысты қазақстандықтар, ресейліктер, украиндар, немістер, корейлер және басқа ұлттар мен этникалық топтардың дәстүрлі және инновациялық элементтерін дамытудың, полимәдени бір-

лестіктерді қалыптастырудың өрнегін түсіну қажет. Қазақстанның бірегей мультимәдени қоғамы бұрыннан құрылып, жұмыс жасап келе жатыр. Әртүрлі жағдайларға байланысты мұнда қоныстанушылардың рухани өмірінде көрініс тапқан табиғи климаттық және этномәдени жағдайларға бейімделудің күрделі кезеңдерін жеңу үшін қоныс аударушылар келген,, дәстүрлі халық шығармашылығының дамуына және өмірдің визуалды-эстетикалық ортасын бейнелейтін заманауи өнерді қалыптастыруға әсер еткен.

XX ғасырдағы күрделі саяси құбылыстар титулдық ұлт ретінде қазақ халқының этномәдени дәстүрлерінің негізіне және тағдыр тәлкегімен Қазақстанға келген өзге халықтар мәдениетінің көріністеріне айтарлықтай әсер етті. Этномәдениеттің бір бөлігі ретінде өнердің ерекшеліктері мен этномәдени бейімделу процесінің тарихи контексті арасындағы өзара қарым-қатынас мәселесі, оны түсіну қажеттілігі анықталғанына қарамастан, әлі де шешілмеген. Қазақстанның мультимәдениетті қоғам жағдайында графикалық өнерді дамытудың жан-жақты ғылыми негіздеу қажеттілігі этномәдени бейімделу принциптерін анықтау, толеранттылықты тәрбиелеудің негіздері, формалары мен әдістерін анықтауды білдіреді.

«Толеранттылық» ұғымы философия, саясаттану, биология және медицина, математика, психология, педагогика және басқа да ғылым салаларында кеңінен қолданылады. Әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтанушылық, жеке психологиялық, биологиялық, математикалық, мәдени және т.б. ғылымдарда «толеранттылық» ұғымыан әртүрлі анықтамалар берілген. Түрлі тілдік форматтағы «толеранттылық» терминін зерттеуде А. Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова зерттеулерінде түсінудің этнопсихологиялық аспектілерін ұсынылған. Бірлескен жұмыс ағылшын тілінде «толеранттылық» – «адамды немесе нәрсені наразылықсыз қабылдауға дайындық және қабілет» екенін көрсетеді; француз тілінде – «басқаның бостандығын құрметтеу, оның ойлау, мінез-құлық, саяси және діни көзқарастарын сыйлау» деп көрсетілген (Солодовиченко, 2011).

Бұл баяндамалар Батыс мәдениетінде «толеранттылық» термині басқа біреуге қатысты іс-әрекетте белсенді позитивті позицияны қалыптастыруға болатындығын көрсетеді. Шығыс мәдениетіндегі «толеранттылық» термині өзгеше сөйлемге ие. Осылайша, осы жұмыста араб тіліндегі «толеранттылық» ұғымының «кешірім, сыпайылық, мейірімділік, сыпайылық,

қайырымдылық ...», қытай тілінде – «басқаларға жомарттық танытуға мүмкіндік беру» деген мағына берілген.

Бұл баяндамалар «толеранттылық» терминін түсіну үшін ойлау мен төзімділік белгілерінің бар екендігін көрсетеді. Бұл терминнің түсіндірілуін анықтау Шығыс және Батыс мәдениеттеріндегі ойлау мен мінез-құлықтың ерекшеліктерін көрсетеді, еуропалық және азиялық мәдениеттер, философия, діндер, ойлау және ойын-сауық жолдары, графикалық өнердегі көркемдік бейнені түйістіретін Еуропа және Азияның қиылысында географиялық тұрғыдан орналасқан, тарихи тұрғыдан қалыптасқан еуразиялық ел ретінде Қазақстанның бейнелеу және білім саласындағы осы құбылыстың қазіргі жағдайына қатысты ерекше назар аудару керек.

Қазақстандағы графикалық өнер мен білім берудің тарихи контекстін қарастырайық. Орта ғасырдың басы қазіргі заманғы Қазақстан аумағында орналасқан бірінші еуразиялық күш – Түркі қағанатының қалыптасуымен сипатталады. Фольклорлық эпос бізге көшпенділердің көне даналығын әкелді – «жеті жотаны жеңіп, жеті халықтың тілін үйрену». Бұл әртүрлі мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттесудің үйлесімді модельдерін біріктіруге қабілеттілігін білдіреді, ал уақыт өткен сайын оның барлығы мықтырақ беки түседі. Оқыту-үйрету жұмыстары діни-ғылыми орталықтар мен қолөнер шеберханалары негізінде өтті. Құпияларды әкеден ұлға, шеберден шәкіртке жеткізіліп қалдырылып отырған.

Осылайша, дағдылар ғана емес, сондай-ақ рухани және моральдық дәстүрлер, мәдениет пен өнер таратылды. Қазақстанның жайластырылған аймақтарында мектептерді (мектеп және медреселерді) құру туралы ең көне ақпарат ерте ортағасырлық кезеңге (VII-VIII ғғ.) жатады. Отырар, Тараз, Сайрам, Түркістан және т.б. қалаларда ірі білім беру мекемелері – медреселер жұмыс істеді. Олар тек оқу орталықтары ғана емес, мәдени орталықтар да болды. Сондай-ақ оқу ордаларында кітапханалар жұмыс істеген.

Қорытынды

Графикалық өнер мен көркемдік білімді дамытудағы маңызды кезең Қазақстанның Ресейге қосылуы болды. Зерттеушілердің пікірінше, Ресейдің Орталық Азияға ықпал ету саясатының Британ империясының саясатынан айырмашылығы, ресейліктер жеңген елдердің мәдениетіне игеруге тырысқан. «Империализм» және «нәсілшілдік» ұғымдарының арасындағы

байланыстарды Р.А.Шмерхорн анықтай келе, «Ресей империясы ешқашан нәсілшілдікті білмеген» деп бекітеді (Тэйлор, 1993). Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін Омбыда (1786 ж.) аудармашылар мектебі ашылды. Орынборда (1789) қазақ балаларына арналған алғашқы ресми мектеп ашылды. Қазақ балалары да кадеттік корпусқа оқуға мүмкіндік алды (1846). XIX ғасырдың 70-жылдарында Қазақстандағы білім беруді дамытуға үлес қосқан Ыбырай Алтынсарин болды. Оның бастамасы бойынша әртүрлі ұлт өкілдеріне арналған мектептер, ал кейінірек қазақ қыздарына арналған мектептер ашылды. Халық ауыз өнері дамыды. Кейбір орындаушылар Ресей мен Еуропа мәдени орталықтарында кәсіби деңгейде өнер көрсететін дәрежеге жетті. XIX ғасырдың екінші жартысындағы ақын әрі ойшыл Абай Құнанбаевтың еңбегі ерекше атап өтіледі. Ол Қазақстанды әлемге таныстырды. Қазақстандық ғалым Шоқан Уәлиханов Санкт-Петербургда білім алған. Дала аймағының мәдениет зерттеушілерімен бірнеше экспедицияға қатысу табиғат пен халық дәстүрлерін көрсететін күнделікті пәндер бойынша оның графикалық жұмыстары ұсынылған. Ол Қазақстанда айдауда болған Федор Достоевскиймен дос болды. XIX соңында – XX ғасырдың басында фотосурет өнері кең тарайды. Ресейлік және еуропалық ғалымдар (Александр Куна, Пол Нара және т.б.) көрмелерде қазақтардың өнері мен мәдениетін бейнелейтін суреттер ұсынды.

XX ғасырдың басында кеңес билігі мен социалистік қатынастың пайда болуы қарсаңында қазақтың ұлттық мәдениетінің қалыптасуы жүзеге асады. Графика Қазақстанда кеңінен тараған бейнелеу өнерінің алғашқы түрі болды, ал бейнелеу өнерінің жеке түрі ретінде ол Қазақстанда XX ғасырдың басында пайда болып дами бастады. 30 жылдардың басында пайда болған кескіндеме мектебінің ізденістерінің бағыты мен сипатын көпке дейін анықтап берген кескіндемешілер ұжымы қалыптасты. Ол кездері суретші-графиктердің жұмысы кездейсоқ сипатта болып, олар газет бетіндегі мақалаларға иллюстрациялармен және этюдтермен бірге кескіндемелік жұмыстарға қосымша материал қызметін атқарған нобайлармен шектеліп отырды. Сол жылдардағы суретшілердің көптеген графикалық жұмыстары бір-бірінен тек ерекше көркемдік сапасымен ғана ерекшеленбейді, олар жиірек сол кезді бейнелейтін құжат ретінде тарихи қызығушылықты ұсынады. Сол жылдары графикада реңдік шешім үстемдік құрып, басты назар сюжеттік қырына аударылды, өйткені оқиға туындының образдық

сипаттылығын әлсірететін оның ішкі заңдылықтарына күрделі талдаусыз, суретшінің жеке қатынасынсыз бейнеленді. (Байпаков, 1990) Жеке дара интерпретацияның күші көптеген суретшілердің өмірді көруінің енжарлығымен төмендетіліп, ол өмірлік факторлардың механикалық тіркеуінің шынайылығын эстетикалық ұғуға алып келді. Әбілхан Қастеевтің шығармашылығы ұлттық көркемөнер дамуының негізгі ықпалы болды. Ол 1904 жылы Алматы облысында, кедей шаруаның отбасында дүниеге келді. Балалық шағында шопан болды, 1928 жылы Түркістан-Сібір (Түрксіб) темір жолында қара жұмысшы болып еңбек етті. Алғашқы жеке суреттері мен нобайлары осы жылдары пайда болды. Алматыға келген соң Қастеев суретші Н.Г. Хлудовтың жеке студиясына оқуға түседі. 1934 жылы Алматыда Қазақстанның халық арасындағы таланттарын іздестірудің слеті ұйымдастырылды. Қастеев осы слетке қатысушылардың бірі болды. Екі жыл бойы Қастеев Мәскеудегі Н.К.Крупская атындағы халық шығармашылығының үйінде оқыды. 1936 жылдың аяғынан бері Алматыда өмір сүріп қызмет атқарды. Халық өміріне жақындығы суретшіге біздің өнеріміздің алтын қорына енген шығармаларын дүниеге әкелуге мүмкіндік берді. Оның шығармашылығы тұтастай қазақ халқының тұрмысы мен өмірін бейнелеуге, сондай-ақ туған табиғаттың көріністеріне арналған. Қастеевтің ертедегі акварельдері мен суреттері көбінде иллюстрациялық, этнографиялық және бір сарынды сипатта болды. Бірақ суретшінің қолтаңбасы біртіндеп азды-көпті ықшамды әрі мәнерлі, ал образдары лирикалы бола бастайды. Қастеевтің шығармаларында сюжеттердің нақтылығы мен дәйектер олардың баяндалуының керемет аңғырттығымен үйлеседі. Суретшінің көзі ең қарапайым нәрседен ерекше нәрсені көруге дейін қабілетті.

Көркемөнер мамандықтарының оқытушылары мен студенттерінің оқу-әдістемелік, ғылыми-зерттеу және шығармашылық қызметі Қазақстан Республикасында білім беру жүйесін реформалау бағдарламасын жүзеге асыруға, оның ұлттық моделін құруға, адамның этномәдени және эстетикалық тәрбиесін дамытуға бағытталған. Бағыттың басты мақсаты – Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық және көпмәдениетті дамуын қамтамасыз ету мақсатында жаңа білімді, инновациялық әдістер мен технологияларды тиімді құру, қолдау және пайдалануды қамтамасыз ететін ғылым мен өнерді дамытудың осындай үлгісін енгізу.

Графикалық өнер мен көркемөнерді дамы-

ту, өнер және дизайн сабақтары әлемнің ерекше көркемдік және эстетикалық қабылдауын қалыптастыруға ықпал етіп, әрбір адам үшін әлемнің бірегей моделін құруға мүмкіндік береді. Оның қалыптасу кезінде оның рөлі адамның айналасындағы шындықпен қарым-қатынас жүйесін құруда әлеуметтік маңызы бар болып келеді. Және ол қаншалықты ауқымды, көп өлшемді және икемді болатындығына адамның, азаматтың, мемлекеттің бүгінгі мен болашағы тәуелді болады. Қорытындылай келе, Орталық Қазақстанның мәдениетіндегі графикалық өнер мен көркемдік білімнің дамуына сұраныспен келешегі, көрнекі графикалық мәдениетті қалыптастырудың және заманауи маманның шығармашылық қасиеттерінің маңыздылығын атап өту керек.

Графикалық дизайн тарихы жалғаса бе-

реді – бізді графикалық дизайнға әкеледі, алайда бір сұрақ әлі күнге дейін құпия болып қалмақ: графикалық дизайнның болашағы қандай?

Үңгірлер картиналарынан цифрлық бағдарламалық қамтамасыз етуге дейінгі көрнекі коммуникацияның ілгерілеуі керемет жетістік болуы мүмкін, бірақ сіз болашақ ұрпақ дизайнері немесе дизайнерлік ойлаудағы жаңа серпіліс тудыруы мүмкін брендке тапсырыс беруші болсаңыз, бұдан қандай артықшылықтар сізге пайда әкелетіні ойландыратыны түсінікті. Дегенмен бүгінгі күні бұл процесс – ауыр жұмыс, жылдам кері байланыс, жарқыраған экранның алдындағы сансыз кештер, мұның нәтижесі Bauhaus немесе ертеңгі дизайн туралы ойларға әкелуі мүмкін.

Әдебиеттер

Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М.: Высшая школа, 1990. – 351 б.

Асылханов Е.С. Научно-методическое обоснование обучения изобразительному искусству и развития творческих способностей учащихся школ и студентов высших художественно-педагогических учебных заведений Казахстана: дис. ... д-р пед. наук: 13.00.02. – Усть-Каменогорск, 2002. – 472 с.

Ауэзов М.М. Шелковый путь как магистраль геоинформации: дух, опыт, традиции и современность // Библиокодевание. Библиография. Книговедение: сб. ст. – Вып. «Книга и Великий шелковый путь»: материалы междунар. конф. – Шымкент, 14-16 ноября 2007 г. – Алматы, 2008. – С. 13.

Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана: (Отрарский оазис). – Алматы: Наука, 1990. – 208 с.

Бернал Дж. Наука в истории общества. – М.: Зарубежная литература, 1956. – 280 с.

Бородин А.И., Бугай А.С. Биографический словарь деятелей в области математики: пер. с укр. / под ред. И.И. Гихмана. – Киев: Радянська шк., 1979. – 308 с.

Буряков Ю.Ф. Христианство на Великом Шелковом пути // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994. – С.19-25.

Великий шелковый путь. Города, страны и история Шелкового пути. Шелковый путь в истории Центральной Азии. Карта Великого шелкового пути // ogehsa.com/rus/silkroad.shtml.

Говоров Ю.Л. История стран Азии и Африки в средние века. Религиозно-культурный фактор в развитии стран Востока // history.kemsu.ru/oldversion/PUBLIC/govorov1/gov_0-0.htm.

Гусева М.А., Смирнова Л.П. Великие преобразователи естествознания: Леонардо да Винчи: 27 XVIII международных чтений. 20-21 ноября 2002 г., Минск. И. Ф. Габрус. – Мн.: БГУИР, 2002. – 330 с.

Иваницкий И.Д. Христианская символика в Согде // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. – Ташкент, 1994. – С. 64-70.

Малахов В.А. Искусство и мироотношение человека. – Киев: Наукова думка, 1988. – 211 с.

Матвиевская Г.П. История точных наук на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. – Ташкент: Фан, 1972. – 248 с.

Майничева А.Ю. Проблемы этничности и самоидентификации в работах зарубежных авторов: историографический очерк // Сибирская заимка: Научная жизнь. – 2004. – № 1 // zaimka.ru.

Сваровская В.П. Некоторые методологические проблемы взаимодействия науки и искусства. Методологические проблемы развития науки. – Новосибирск, 1984. – С. 129-146.

Солодовиченко Л.Н. Истоки графического искусства и становление художественного образования в Центральном Казахстане // Журнал «Вестник КарГУ», 2011

Токтосунова А.И. Традиционная система мышления кочевников как источник развития кочевой культуры // Центральная Азия и культура мира: междунар. науч.-образоват. журн. – 2006. – № 1-2 (19-20).

Тейлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1993. – 37 с.

Умаров А.А. Туранские письменности и книжное дело в инфраструктуре Великого Шелкового пути / А.А. Умаров, Э.А. Ахунджанов // Кітапханатану. Библиография. Кітаптану: сб. ст. – Вып. 19. – Алматы, 2008. – 35-44 с.

Художественное образование в Республике Казахстан: восприятие национальных традиций и сближение культур: научная статья. Доступно на казахском, русском и английском языках. – Бюро ЮНЕСКО в Москве, 2010 г. ; Бюро ЮНЕСКО в Алматы, 2010 г.;

Казахстанская национальная федерация клубов ЮНЕСКО, 2010. – 64 с.

Referenses

- Alekseev V.P., Pershits A.I. Istoriia pervobytnogo obestva. [History of primitive society] M.: Vysshiaia shkola, 1990 – 351 b.
- Arhitektúra, grafýka ý dekoratývno-prýkladnoe ýskýsstvo s drevneishih vremen do epohi Vozrojdennia. Entsiklopedia [Architecture, graphic and arts and crafts since the most ancient times to Renaissance. Encyclopedia] «Avanta +» (t.7). M., 2000. 688 b.
- Asylhanov E.S. Naýchno-metodicheskoe obosnovanie obýcheniia izobrazitel'nomy ýskýsstvý i razvitiia tvorcheskikh sposobnostei ýchahsia shkol i stýdentov vysshih hýdojestvenno-pedagogicheskikh ýchebnyh zavedenií Kazakhstana [Scientific and methodological substantiation of teaching fine arts and the development of creative abilities of pupils of schools and students of higher artistic and pedagogical educational institutions of Kazakhstan] Dis. ... d– ra ped. naýk: 13.00.02. – Ýst-Kamenogorsk, 2002. – 472 c.
- Aýezov M.M. Shelkovyi pýt kak magistral geoinformatsii: dýh, opyt, traditsii i sovremennost [The Silk Way as a highway of geo information: spirit, experience, traditions and modernity] // Bibliotekove–denie. Bibliografiia. Knigovedenie: Sb. st. – Vyp. «Kniga i Velikii shelkovyi pýt»: Materialy mejdýnar. konf.— Shymkent, 14-16 noabريا 2007 g. – Almaty, 2008. – S. 13.
- Barpakov K.M. Po sledam drevnih gorodov Kazakhstana: (Otrarskii oasis). [In the footsteps of the ancient cities of Kazakhstan: (Otrar oasis).] – Almaty: Naýka, 1990. – 208
- Bernal Dj. Naýka v istorii obestva. [Science in the history of society] M.: Zarýbejnaiia literatýra, 1956 – 280
- Borodin A.I., Býgai A. S. Biograficheskii slovar deiatelei v oblasti matematiki: Per. s ýkr. / Pod red. I.I.Gihmana. – Kiev: Radianska shk., 1979. – 308.
- Býriakov Iý.F. Hristianstvo na Velikom shelkovom pýti // Iz istorii drevnih kýltov Srednei Azii. Hristianstvo. [Christianity on the Great Silk Road // From the history of ancient cults of Central Asia. Christianity] – Tashkent, 1994. – 19-25.
- Velikii shelkovyi pýt. Goroda, strany i istoriia Shelkovogo pýti. Shelkovyi pýt v istorii Tsentralnoi Azii. Karta Velikogo shelkovogo pýti [The Great Silk Road. Cities, countries and history of the Silk Road. Silk Road in the history of Central Asia. Great Silk Road Map] // orexca.com/rus/silkroad.html
- Govorov Iý.L. Istoriia stran Azii i Afriki v srednie veka. Religiozno-kýltýrnyi faktor v razvitií stran Vostoka [History of Asian and African countries in the Middle Ages. Religious and cultural factors in the development of the countries of the East] // history.kemsu.ru/oldversion/PUBLIC/govorov1/gov_0-0.htm.
- Gýseva M. A., Smirnova L. P. Velikie preobrazovateli estestvoznaniia: Leonardo da Vinchi: 27 XVIII mejdýnarodnyh chtenií. [Great converters of natural sciences: Leonardo da Vinci: 27 XVIII international readings] 20-21 noabريا 2002 g., Minsk. I. F. Gabrys. Mn.: BGÝIR, 2002. 330 s.
- Ivanitskii I.D. Hristianskaia simvolika v Sogde // Iz istorii drevnih kýltov Srednei Azii. Hristianstvo. [Christian symbolism in Sogd // From the history of ancient cults of Central Asia. Christianity.]— Tashkent, 1994. – 64-70.
- Malahov V. A. Iskýsstvo i mirotnoshenie cheloveka. Kiev: Naýkova dýmka. [Art and human attitude. Kiev: Naukova Dumka] 1988.211
- Matvievskaia G.P. Istoriia tochnykh naýk na srednevekovom Bližnem i Srednem Vostoke. [The history of exact sciences in the medieval Near and Middle East] – Tashkent: Fan, 1972. – 248
- Mainicheva A.Iý. Problemy etnichnosti i samoidentifikatsii v rabotakh zarýbejnykh avtorov: istoriograficheskii ocherk [Problems of ethnicity and self-identification in the works of foreign authors: historiographical essay] // Sibirskaiia zaimka: Naýchnaia jizn. – 2004. – № 1 //zaimka.ru.
- Svarovskaia V.P. Nekotorye metodologicheskie problemy vzaimodeistviia naýki i iskýsstva. Metodologicheskie problemy razvitiia naýki. [Some methodological problems of the interaction of science and art. Methodological problems of the development of science] Novosibirsk, 1984. Str. 129-146.
- Solodovichenko L.N. Istoki graficheskogo iskýsstva i stanovlenie hýdojestvennogo obrazovaniia v Tsentralnom Kazakhstane [The origins of graphic art and the formation of art education in Central Kazakhstan] // Jýrnal «Vestnik KarGÝ», 2011
- Toktosýnova A.I. Traditsionnaia sistema myshleniia nomadov kak istochnik razvitiia kochevoi kýltýry [The traditional thinking system of nomads as a source of development of nomadic culture] // Tsentral–naia Azia i kýltýra mira: Mejdýnar. naých.-obrazovat. jým. – 2006. – № 1-2 (19-20).
- Teilor E.B. Pervobytnaia kýltýra [Primitive culture] . M., 1993. 37
- Ýmarov A.A. Týranskie pismennosti i knижnoe delo v infrastrýktýre Velikogo shelkovogo pýti [Turanian writing and books in the infrastructure of the Great Silk Road] / A.A. Ýmarov, E.A.Ahýndjanov // Kitaphanataný. Bibliografiia. Kitaptaný: Sb. st. – Vyp. 19. – Almaty, 2008. – 35-44.
- Art education in the Republic of Kazakhstan: the perception of national traditions and the convergence of cultures: a scientific article. Available in Kazakh, Russian and English. – UNESCO Moscow Office, 2010; UNESCO Office in Almaty, 2010; Kazakhstan National Federation of UNESCO Clubs, 2010. – 64